

heilig *spel*

Vieren van verleden en toekomst

Zonder Bach
geen Luther

Religieus
beeldgebruik
toen en nu

De regenboog:
Gods liefde in
de lucht

Gods liefde hangt
in de lucht 10
Medigese over de regenboog

Zingen raakt aan
het mysterie van
mens-zijn 14
Een interview met
Maria Goetze

Nieuwe muziek
in een oude
stadskerk 17
Het Grote Kerk Ordinarium
van Cor Ardesch

Naar het klooster 24
De aantrekkingskracht
van oude en nieuwe
gemeenschappen

Veelkleurige
inspiratie uit Iona 34
Alle teksten van Iona
digitaal beschikbaar

Vaste rubrieken
Column 3
Berichten 9
Gesignaleerd 12
Liturgisch Leesplankje 28
Dichterbij 36

Bach en de
Lieder-Freunde
Hoe Bach de liederen van
Luther levend hield

Moralistisch
strijdmiddel
Het verschil in beeldgebruik
tussen katholieken
en protestanten

Stil geheim

Deze week heb ik de
kerk bezocht die we
enige tijd geleden
aan de eredienst
hebben onttrokken.
Ik wilde kijken of er
niets van waarde was
achtergebleven en
of de kerk nu klaar is
voor de volgende nog
ongewisse stap.

Als ik de kerk binnenstap, overvalt mij de leeg-
te. Er is geen geroezemoes van de wachtende
gemeenschap die elkaar ontmoet. Geen lezenaar
om het woord van God te dragen en ook de tafel
waarop het Brood des Levens gebroken werd,
ontbreekt. De kerk is leeg.

Als ik zo sta in de ruimte, de leegte omarm en de
stilte toelaat, dringt zich de vraag aan mij op: is
ook God verhuisd? En ik denk aan Elia, aan wie God
zich op de Horeb kenbaar maakte in de stilte. Gods
aanwezigheid is een stil geheim. Nee, God is niet
verhuisd, Die trekt met ons mee. Het zijn niet de
stenen die het tot een godshuis maken, het is de
wederkerige liefde die een woning schept. Een huis
voor God om in te wonen, een huis van God waarin
wij mens mogen zijn.

En onze herinneringen aan wat we gedeeld
hebben op deze plaats en die ook aan dit gebouw
haar ziel hebben gegeven? Die bewaren we daar
waar geen sloophamer toegang heeft, in de stilte
van ons hart.

BEELD: SANDRA ANGENENT

COLUMN
DOOR
MARLÈNE
DE HOOCH

HET VERSCHIL IN BEELDGEBRUIK TUSSEN
KATHOLIEKEN EN PROTESTANTEN

Moralistisch strijdmiddel

Tekst **Evelyne Verheggen**

Vanaf de middeleeuwen werd religieuze kunst benut als een hulpmiddel bij het gebed. De kunst moest ‘het gemoed bewegen’, een meditatietechniek die *imaginatie* werd genoemd. Voor katholieken bleef het religieuze beeld ook na de Reformatie onderdeel van hun traditionele ‘identiteit’. In de zeventiende eeuw, ten tijde van de Opstand, werd het zelfs een ‘strijdmiddel’, omdat de protestanten aanvankelijk religieuze voorstellingen hadden verboden.

CHRISTUS KLOPT OP DE DEUR VAN HET HART, GRAVURE UITGEGEVEN DOOR MICHAEL SNIJDERS,
INGEBONDEN IN: *DE GHEESTELYCKE VRYAGIE*, BRUSSEL 1624, LEIDEN UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Protestantse en katholieke meditatie

Dagelijkse meditatie of privé-devotie met behulp van tekst of beeld werd in de kerk al gepraktiseerd vanaf de middeleeuwen. De techniek is te vergelijken met het tegenwoordig zeer populaire *mindfulness*. De onderwerpen waarop men zich tijdens de meditatie focust, zijn in de katholieke cultuur teksten of beelden uit de Bijbel en het leven van Christus of heiligen. Door zich te verdiepen in het onderwerp van de meditatie, door erover te lezen of er een afbeelding van te bekijken, kon men zich inbeelden fysiek bij een gebeurtenis – bijvoorbeeld uit het leven van Christus – aanwezig te zijn. Of men mediteerde op deugden van heiligen. Men stimuleerde deze gebedstechniek, de zogenoemde *imaginatie*, met alle zintuigen en ledematen. Elke gelovige moest er naar streven zo een persoonlijke relatie met God op te bouwen. Als het ware liet men Christus in het hart toe en leefde met Hem samen verder.

Deze gebedsmethodiek wordt ook beschreven in veel vroegmoderne katholieke handschriften en boeken. Ten behoeve hiervan werden in de zeventiende eeuw miljoenen prentjes gegraveerd en uitgegeven of geschilderd: de zogenoemde bid- of devotieprenten. Hoewel ook in de Noord-Nederlandse Republiek devotieprenten werden gegraveerd en verspreid, waren met name de uit Antwerpen geïmporteerde 'beeldkens' populair.

Reformator Maarten Luther promootte de studie van de Bijbel in de volkstaal en verklaarde zich – na enige aarzeling – ook voorstander van beelddidactiek. Zo stond hij mede aan de wieg van een nieuwe beeldenbijbel voor leken, die zich breed ontwikkelde en succesvol werd voortgezet. Calvijn was strenger: hij veroordeelde alles wat de aandacht afleidde van de Schrift. Deze, in de Noordelijke Nederlanden dominante gereformeerde richting, had aanvankelijk rigoureus met de beeldende traditie gebroken. Er ontwikkelde zich een nieuwe gebedspraktijk waarbij het gezin centraal werd gesteld. Het familiehuis werd beschouwd als een kleine kerk, bijvoorbeeld bij de maaltijd. Driemaal daags werd aan de eettafel gebeden en de Bijbel voorgelezen. Kinderen werden thuis en op school christelijk opgevoed. Zondag ging men

FAMILIEPORTRET MET WELVARENDE CALVINISTISCHE FAMILIE. ANONIEME SCHILDERING UIT 1627, RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

CHRISTUS KLOPT OP DE DEUR VAN HET HART. GRAVURE OP PERKAMENT, OPGEHOOGD MET GOUD DOOR ABRAHAM VAN MERLEN (WERKZAAM IN ANTWERPEN 1597-1660), KUNSTSAMMLUNGEN DER FÜRSTEN ZU WALDBURG-WOLFEGG

tweemaal naar de kerk en vaak ook door de week, naast biddagen en dankdagen, bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld oorlog of ziekten. In heel wat overgeleverde prenten en schilderijen zit het biddende gezin aan een tafel, vaak met de tien geboden op de achtergrond. Te verrichten goede werken waren geïnspireerd op bijbelteksten, zoals bijvoorbeeld de werken van barmhartigheid (Matteüs 25,35-36).

Als leidraad voor de meditatie werden in de zeventiende eeuw ook door protestanten nieuwe boeken geschreven, vooral catechismussen, huishoudelijke adviesboeken, preken, gebedenboeken en psalmen. Na 1650 kwamen daar ook liederen en poëzie bij.

Een groot verschil tussen protestantse en katholieke gebedenboeken waren de afbeeldingen: katholieke gebedenboeken werden over het algemeen voorzien van illustraties of mee ingebonden devotieprenten. Ook de los verkregen prenten werden in de gebedenboeken bewaard. In de protestantse lectuur was soms alleen op de titelpagina een bijbelse afbeelding te vinden.

Kloppen en beginnen

Al in de middeleeuwen leefden in West-Europa tienduizenden religieuze vrouwen in gemeenschappen of alleen, waaronder de Zusters van het Gemene Leven en begunnen. Semi-religieus

levende vrouwen, de zogenoemde geestelijke maagden of dochters, werden in de volksmond ook wel 'kloppen' genoemd, geïnspireerd op bijbelteksten waarbij Christus aanklopt op de deur van het hart, synoniem voor de ziel. De talrijke begijnen en kloppen legden enkel de gelofte van kuisheid af en niet, zoals kloosterlingen, de drie geloften van kuisheid, gehoorzaamheid en armoede. Men verbond zich door middel van een mystiek huwelijk met de 'Bruidgom' Christus.

Onder invloed van de Reformatie veranderde de situatie ingrijpend. Vrouwenkloosters werden verbeurdverklaard of geconfisqueerd. In de Noordelijke Nederlanden bleken begijnhoven een door de overheid niet te verbieden en aantrekkelijk alternatief. Kloppen woonden alleen of met een groep in burgerlijke huizen. Als een vrouw zich toch geroepen voelde tot een leven als kloosterlinge, dat binnen de kerkelijke hiërarchie hoger aangeschreven stond, dan kon zij toetreden tot een van de honderden kloosters en abdijen in Vlaanderen en het Rijnland. De Republiek telde in de zeventiende eeuw gemiddeld zo'n anderhalf miljoen inwoners. Ruim veertig procent van de bevolking was katholiek gebleven en vormde daarmee de grootste religieuze denominatie. Over het algemeen waren religieus levende vrouwen ver in de meerderheid ten opzichte van hun mannelijke collega's: in de zeventiende eeuw waren in de Noordelijke Nederlanden gemiddeld bijna 5000 geestelijke maagden actief, naast slechts 400 à 500 priesters. Het is aan deze vrouwen te danken dat de katholieke kerk in Nederland overeind bleef mede dankzij hun financiële en materiële schenkingen en zorg. De vraag naar prenten en in de volkstaal geschreven gebedenboekjes als hulpmiddel bij het gebed ging dan ook vooral uit van vrouwelijke religieuzen en leken. Het ligt daarom voor de hand dat de producenten van devotieprenten zich met een lichte voorkeur toelagden op bij vrouwen favoriete thema's, zoals afbeeldingen uit het leven van 'rolmodel' Maria, vrouwen uit de Bijbel, martelaressen en maagden, en zalig of heilig verklaarde vrouwelijke religieuzen, vooral ordestichteressen. Bruidgom Christus werd in al zijn levensfasen verbeeld om te binnemen en om Hem in zijn lijden na te volgen.

De oorsprong van katholieke doodsprentjes

Tot op heden worden overledenen veelal herdacht met een herinneringsprentje. Lang was het een gebruik om daarbij te bidden voor het zielenheil op zogenoemde bid- of doodsprentjes. Het aflaatgebed door de gelovigen op aarde kon de tijd van de

VISITATIE, AFGEBEELD IN ROZENKRANS MET GEDICHTJE UIT 1742. INGEKLEURDE GRAVURE OP PERKAMENT, UITGEGEVEN DOOR SUSANNA VERBRUGGEN (GEESTELIJK MAAGD, WERKZAAM IN ANTWERPEN 1710-1752), MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

(zondige) zielen in het vagevuur bekorten, zodat zij de eeuwige zaligheid in de hemel mochten genieten.

De oudst bekende overgeleverde doodsprentjes zijn uit 1651. Op de achterzijde van twee Antwerpse prentjes staat geschreven: 'Bidt voor Catharina Jans Oly op den 29 meert 1651 overleden.' Trijn Jans Oly, overste van de Haarlemse statie de Hoek, werd bekend om de door haar geschreven levensverhalen (*vitae*) van Haarlemse kloppen.

Binnen de Noord-Nederlandse kloppengemeenschappen werd het zo een gebruik om devotieprentjes op de achterzijde te voorzien van handgeschreven teksten, gebeden en vriendschapsuitwisselingen. Daarnaast werden vanaf die tijd ook sacramenten (communie, vormsel, biecht, priesterwijding enzovoort) en professie of vriendschap van kloppen en begijnen op de achterzijde handschriftelijk gememoreerd.

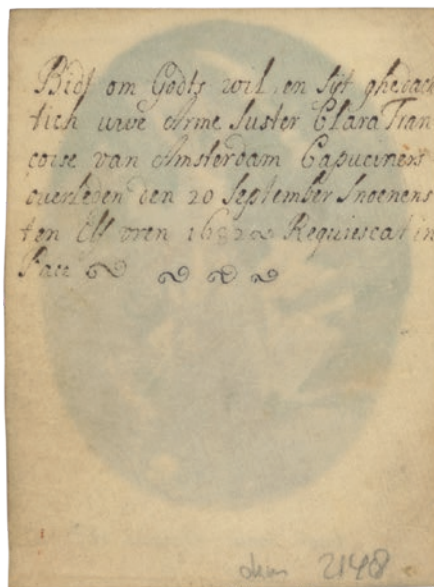
Protestanten versus katholieken

De katholieken met de overal actieve kloppen voerden tijdens de Opstand vreedzaam oppositie. Eén van de kansen om de katholieke leer uit te dragen was propaganda met behulp van het aloude gebed voor aflaat. De *bid voor de ziel-bede* werd tot een 'wapenspreuk' in de verborgen kerk. Protestanten verwierpen iedere vorm van aflaat: zij hadden in de Synode van Dordrecht (1618-1619) immers bepaald dat het verrichten van deugden tijdens het leven geen invloed had op het bereiken van de eeuwige zaligheid (de *predestinatieleer*).

Het recent ontdekte memorieboek van de Alkmaarse geestelijke maagd Maria van Nesse (1588-1650) bevat weer nieuwe informatie over het ontstaan van de eerste doodsprentjes. In 1630 schreef zij dat zij een portretprentje ter herinnering had ontvangen van de Haarlemse priester en minderbroeder Nicolaas Wiggers Cousebant (1555-1628) en in 1632 noteerde zij: 'Ick heb

'MIJN LIEF IS GEKRUISIGD', DOODSPRENTJE VAN ZUSTER CLARA FRANCOISE VAN AMSTERDAM UIT 1680. INGEKLEURDE GRAVURE OP PERKAMENT, MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

door iconen die in de orthodoxe kerk eenzelfde (mystieke) rol vervulden. Het is jammer dat we onze eigen traditie al bijna zijn vergeten en niet weten hoe we de vele beelden, prenten en schilderijen die ooit huizen en kerken versierden als hulpmiddel bij de meditatie kunnen beschouwen. Toch zijn er uitzonderingen. Eén kunstenaar die het zeventiende-eeuwse gevoel van vakmanschap, eenvoud, verstillend en schoonheid in mij oproept, is de beeldhouwer Gerard Héman (1914-1992). Hij werd geboren in Duisburg maar woonde het grootste deel van zijn leven in Rotterdam. De Adelbertkerk in Delft, gebouwd in 1967, bezit enkele van zijn fraaie beelden en reliëfs. De kerk bezit niet alleen een kerststal van hem, maar ook een tabernakel in de vorm van

van Aecht Jans duer mon frere Nobel een haylichge gekregen daer die Enchgelse groet [annunciatie] in staet tot een testament van mester Krijn salijger om hem daer mede te bedencken.' Met deze meester Krijn is bedoeld pastoor Quirinus Costerus, die op 25 juli 1632 in Alkmaar overleed. Aantoonbaar duikt de bede (handschriftelijk) op in 1635. In de universiteitsbibliotheek van Nijmegen wordt een boekje bewaard met de opdracht: 'hendricxken van ommeren hoort dit boeck zij is gestorven den 20 van september 1635 bidt voer haer ziel' Dat de verspreiding van roomse doodsprentjes (en andere gebruiken) zich juist in de Republiek ontwikkelde, moet te maken hebben met deze tegenstellingen tussen protestanten en katholieken. Met behulp van de opdrachten op de devotiegrafiek of in gebedenboekjes onderscheidde de katholieken zich in woord én beeld ten opzichte van de sobere protestanten.

een monumentaal sacramentshuisje: een eigentijdse variant op de laatmiddeleeuwse vrijstaande sacramentstoren. In de context van dit verhaal past een ingemetseld reliëf van aardewerk dat bestaat uit twee voorstellingen.

Bovenaan het reliëf loopt Christus mee met de Emmaüsgangers (Lucas 24,13-35); de drie personen zijn afgebeeld te midden van een bloeiende kastanjeboom. Onder deelt Christus de maaltijd te Emmaüs. Net als in de zeventiende eeuw zijn de personen herkenbaar als hedendaagse gelovigen die met Hem het brood delen en met Hem oplopen. Het lijkt net of als Christus na zijn dood is teruggekeerd in het heden, waarin Hij opnieuw het brood breekt met twee van zijn leerlingen. Het Emmaüsverhaal is nog steeds een geliefd thema in de hedendaagse geloofscultuur en biedt inspiratie voor reflectie.

Devotieprenten leven nu vooral nog voort als herinneringsprenten. Zowel bij katholieken en protestanten wordt een foto van de overledene, vaak voorzien met het levensverhaal geschreven door de naaste familie, ter herinnering bij de begrafenis rondgedeeld of als dankbetuiging opgestuurd.

Zo begonnen kloppen en beginnen in de zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse Republiek een pacifistische en spirituele oppositie door middel van herinneringsprenten met de *bid voor de ziel-bede* voor overleden dierbaren: een gebruik dat tot op de dag van vandaag wereldwijd nog navolging kent.

Moderne invulling

Religieuze kunst en oude devotieprenten worden in deze tijd nog maar weinig benut als hulpmiddel bij de meditatie. Veel gelovigen worden tegenwoordig voor het gebed eerder geïnspireerd

RELIËF MET
EMMAÜSGANGERS DOOR
GERARD HÉMAN UIT 1967.
GEGLAZUURD AARDEWERK,
ADELBERTKERK, DELFT

Dr. Evelyne Verheggen (1960) is erfgoeddeskundige religieus erfgoed. Zij geeft lezingen, colleges en vervult schrijfp opdrachten. Als vrij onderzoeksmedewerker is zij verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen.